

صفوی است.

این توجه به روض الجنان در ناحیه خراسان از دو جهت قابل تأمل است: نخست آن که ابوالفتح و اجدادش پسوند نیشابوری را یک اسم خود می‌کشند و این کثرت دست‌نویس‌های روض الجنان در ناحیه خراسان مطمئناً پیوندی با نسبت نیشابوری او دارد. (چه اجداد ابوالفتح پس از مهاجرت به ایران در سده‌های یک و دو نخست در نیشابور مسکن گزیدند و بنابر اطلاعات موجود جد دوم او، ابوبکر احمد بن حسین بن احمد

نخستین کسی است که با نسبت نیشابوری خزاعی خوانده شد).^۲ و دیگر آن که باید دانست که این استقبال در خراسان از یک تفسیر شیعی انجام گرفته است. شاید بتوان نشانه‌هایی از تکاپو و فعالیت شیعیان در آن حوزه جغرافیایی و محدوده زمانی را در آینه این دست‌نویس‌ها دید. و جالب است که به جز این کتاب در تمام قرون پنج و شش و حتی هفت هجری تفسیر فارسی کامل قرآن از مؤلفی شیعی بر جای نمانده است.^۵ و سرانجام از این فهرست علاقه سلاطین روزگاران پیشین به این تفسیر مشخص می‌شود: شاه عباس صفوی دوره‌ای چهار جلدی از این کتاب را وقف آستانه حضرت معصومه (ع) در قم کرده است که هم اکنون دو مجلد آن باقی است (شماره‌های ۳۰ و ۳۱). فتحعلی شاه

قاجار هم در ۱۲۳۶ق، روض الجنان را وقف مدرسه جدید بنای محمد ولی میرزا در سمنان می‌کند (شماره‌های ۳۴ و ۳۵). نسخه‌ای از آن در ۱۲۹۷ق، واصل کتابخانه سلطنتی ناصرالدین شاه قاجار می‌شود (شماره ۴۰). و شاهزادگانی مانند رضاقلی هدایت (شماره ۹۳) و فرهاد میرزا (شماره‌های ۲۵ و ۴۵) مجلداتی از آن را در تملک داشته‌اند.

دست‌نویس‌های روض الجنان

- کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۶، نسخ، حیدر بن محمد بن اسماعیل بن سلیمان بن ابراهیم الاردلانی النیشابوری، ربیع‌الاول ۵۵۶ق، از آیه ۵۰ سوره احزاب تا پایان سوره فتح، با علایم شنگرف، ۳۰۸ برگ، ۲۱ سطر.^۶
- کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۸، نسخ، ابوزید بن بندار بن محمد بن الحسین بن الحسن بن محمد بن یونس البراوستانی، ۲۴ جمادی الاخر ۵۵۷ق، از آیه ۶ سوره مزمل تا پایان قرآن، آیات درشت‌تر از متن نوشته شده است،

دو نسخه یکی از سده ۷ و دیگری بدون تاریخ اما کهن (ص ۳۳-۳۴).

آمار فوق به خوبی نشان می‌دهد که این تفاسیر تا سده دهم هجری بیشترین توجه را به خود معطوف کرده‌اند و بعد از آن از رواجشان کاسته شده است.

اما در مقایسه با روض الجنان، واضح است که نه تنها این آمار کاسته نشده، بلکه تقریباً به همان اندازه نیز اقبال به آن استمرار داشته است. به بیان مشخص‌تر، تفسیر ابوالفتح از دوران پس از

او تا روزگار ما همواره مورد توجه علما و دانشمندان قرار داشته است. منابع نزدیک به ابوالفتح نیز چنین اقبال شایانی را تایید می‌کنند: چنان که قزوینی رازی در کتاب النقص (تألیف حدود ۵۶۰ق) در این باره می‌نویسد: «نسخت‌های بی‌مر و بی‌عدد است آن را در طوایف اسلام و ظاهر و باهر در بلاد عالم» و نیز «ائمه و علمای همه طوایف طالب و راغبند آن را».^۳ هم‌چنین در مورد جغرافیای نفوذ روض الجنان نیز می‌توان با توجه به این فهرست به نکاتی دست یافت. اما باید دانست که این کار را نمی‌توان با توجه به محل کتابت نسخه‌ها انجام داد. زیرا متأسفانه باید اظهار داشت که اکثر انجامه‌ها (colophon)

فایده محل کتابت‌اند. اما به جای آن شاید بتوان برای نزدیک شدن به این منظور از پسوند انتساب کاتبان به شهر - که در انتهای نامشان می‌آید - بعنوان جانشین استفاده کرد. (البته با توجه به این نکته که ضریب اطمینان در این حالت به مقدار قابل ملاحظه‌ای کاهش می‌یابد).

از ۶ نسخه ابتدایی، یعنی کهن‌ترین آنها که مربوط به قرن شش هجری می‌باشند، کاتب ۳ نسخه مربوط به حوزه خراسان است: حیدر بن محمد نیشابوری (شماره ۱) و ابوسعید بن حسین کاتب بیهقی (شماره ۵ و ۶ با توجه به پانوشست شماره ۶). در سده‌های بعد هم برتری از آن کاتبان حوزه ماوراءالنهر و خراسان است. تاج‌الدین عمر خوافی (شماره ۱۰)، محمد بن عوض نیشابوری (شماره ۱۷ و ۱۸)، محمد نبی بن ملا محمد صالح تونی (شماره ۰۴) و محمد شفیع بن حیدرعلی حسینی سبزواری (شماره ۳۸، البته این نسخه در شیراز کتابت شده است).

از مناطق دیگر فقط دو اصفهانی (شماره ۲۴ و ۹۳) و یک کمره‌ای در این فهرست دیده می‌شوند، که همه مربوط به عصر

▲ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۳۳۳.

- ۱۸۲ برگ، ۱۹ سطر.^۷
۳. کتابخانه خصوصی میرجلال‌الدین محدث ارموی تهران (این نسخه و نسخه بعدی چندی است که به همراه کتابخانه مرحوم محدث به مرکز احیاء میراث اسلامی قم منتقل شده‌اند.) نسخ، حسین بن محمد بن حسن بن ابراهیم بن محمد بن ملکا (بدون نقطه در حرف دوم) العیار، پنجشنبه دوم صفر ۵۷۹ق، از روی نسخه مورخ ۱۰ صفر ۵۳۳ق، با این انجامه: «تمت المجلدة الحادية عشر و يتلوه في الثانية عشر سورة النمل. و وقع الفراغ منه في العاشر من صفر سنة ثلاث و ثلاثين و خمسمائه والله المستعان على اتمامه و هو المتفضل باحسانه. و فرغ منه في يوم الخامس للثاني من صفر سنة تسع و سبعين و خمسمائه و هذا خط احقر عباد الله الحسين بن محمد بن الحسن بن ابراهيم بن محمد بن ملکا (بدون نقطه در حرف دوم) العمار حامداً لله و شاكراً لنعمه و مصلياً على نبيه محمد و آله». از ابتدای سوره یوسف تا آیه ۹۹ سوره حجر شامل تمامی جلد یازدهم کتاب، ۸۴ برگ.^۸
۴. کتابخانه خصوصی میرجلال‌الدین محدث ارموی تهران، نوع خط و کاتب مانند نسخه قبلی، یازدهم ربیع‌الاول ۵۷۹ق، از روی نسخه مورخ ۵۵۶ق، از ابتدای سوره نحل تا آیه ۵۲ سوره کهف شامل کل جلد دوازدهم، ۵۸ برگ.^۹
۵. کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، شماره ۳۶۸، نسخ، ابوسعید بن الحسین الکاتب البیهقی، پسین روز یکشنبه ۵۹۵ق، با تملک اسحاق بن عبدالملک فتحان واعظ در ۷۷۳ق، در صفحه آخر، نسخه در شیراز بوده است، حاشیه‌های کوتاهی با نشانی عبدالعالی دارد، آغاز و انجام افتاده، آیه ۱۷۹ سوره اعراف تا ۵۸ سوره کهف، آیات به ثلث درشت، آیات درشت ترجمه‌های زیر سطور ریز و تفسیر درشت‌تر از آن، ۴۱۴ برگ، ۲۵ سطر، شامل جزوهای ۹ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۲.^{۱۰}
۶. کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۱۰۰۵۰، ثلث درشت در متن و نسخ ریزتر سده ۷ و ۸ در ترجمه فارسی،^{۱۱} این نسخه در خط و ریخت با نسخه قبلی در کتابخانه مرعشی یکی است و هر دو جزو مجموعه‌ای ۴ جلدی از روض الجنان بوده‌اند که نسخه مرعشی مجلد سوم و این نسخه مجلد دوم آن بوده است، برگ‌ها پراکنده است اما از آیه ۶۰ سوره کهف تا آیه ۷۵ سوره زمر شامل جزوهای ۱۳ تا ۱۶ را دارد. ۳۶۵ برگ، ۲۵ سطر.^{۱۲}
۷. کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، شماره ۷۴۴۱، نسخ، سده ۷ هجری پنجم کتاب از سوره انفال و در پایان نسخه افتادگی دارد، نشانی آیات شنگرف، ۲۰۰ برگ، ۰۲ سطر.^{۱۳}
۸. کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، شماره ۱۰۶۵۹م، نسخ، معرب، سده ۷ هجری برگ‌های آغاز و انجام افتاده، مصحح، قطع رحلی.^{۱۴}
۹. کتابخانه شخصی دکتر اصغر مهدوی تهران، نسخ، عبدالسلام بن محمدعلی، ۵ ذی حجه ۷۲۱ق، از آیه ۷ سوره نمل تا آیه ۷۳ سوره احزاب (شامل اجزای ۱۲ تا ۱۵ و بخشی از ۱۶)، ۸۶۶ برگ.^{۱۵}
۱۰. کتابخانه بانکیپور - پتته هند، شماره ۴۹۰۲، نسخ، تاج‌الدین عمر الخوافی، ۷۳۴ق، دو برگ آغاز آن افتاده، این نسخه خلاصه‌ای است از ابتدای تفسیر تا آیه ۱۱۰ سوره کهف که در اول نسخه تفسیر راحل جنان نامیده شده است، ۳۶۵ برگ.^{۱۶}
۱۱. آستان قدس رضوی، شماره ۷۶۹۲، نسخ، سده ۸ هجری دارای حاشیه‌نویسی به خط کاتب، ناقص‌الآخر، از آیه ۵۴ سوره مائده تا آیه ۱۱۹ سوره توبه (اجزاء ۷ و ۸ و ۹ و چند آیه از ۱۰)، ۲۹۸ برگ.^{۱۷}
۱۲. کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، شماره ۴۵۱، نسخ و آیات ثلث معرب، گویا سده ۸ هجری از سوره اعراف تا کهف، از آغاز و انجام افتادگی دارد، نسخه رطوبت دیده و فرسوده است، ۲۱۵ برگ، ۲۱ سطر.^{۱۸}
۱۳. کتابخانه ملی تهران، شماره ۲۷۹۹ف، نسخ، محتملاً قرن ۸ هجری به خط چند کاتب، از سوره مؤمن تا آخر سوره واقعه، نسخه از آخر افتادگی دارد و رطوبت‌زده است، نیمه اول مجدول با شنگرف، ۳۴۳ برگ، ۲۱ سطر.^{۱۹}
۱۴. آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۵، نسخ، قرن ۸ یا ۹ هجری از روی نسخه مورخ ۵۵۶ آستان قدس رضوی که در ابتدا معرفی شد، از ابتدای سوره یوسف تا پایان سوره فتح ولی از وسط افتادگی دارد، آیات با نسخ جلی و ترجمه آن‌ها شنگرف، ۵۲۲ برگ، ۲۹ سطر.^{۲۰}
۱۵. کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۲۰۴۴، نسخ، سده ۸ و ۹ هجری هادرسشت‌تر، افتادگی‌های نسخه در قرن ۱۱ هجری، نونویس شده است، از ابتدا تا آیه ۲۵۰ سوره بقره، ۴۱۷ برگ، ۲۵ سطر.^{۲۱}
۱۶. کتابخانه شخصی آیت‌الله حسن زاده آملی قم، قرن ۸ یا ۹ هجری نسخ متحول، با تاریخ‌های عرض ۲۰ ذوالقعدة ۱۱۲۷ق و جمادی الثانی ۱۱۴۰ق، از ابتدا تا آیه ۲۰۰ آل عمران شامل جلدهای ۱ تا ۴ و نیمه از ۵، دارای تملک میرزا قوام‌الدین محمد حسینی، ۷۱۳ برگ، میکروفیلمی از این نسخه به شماره ۳۱۹۶ در دانشگاه تهران موجود است.^{۲۲}
۱۷. آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۳، نسخ، محمد بن عوض نیشابوری، ۶ ذوالقعدة ۸۴۸ق، از آیه ۵۴ سوره مائده تا پایان سوره حجر، مجدول به شنگرف، ۵۰۷ برگ، ۹۲ سطر.^{۲۳}
۱۸. آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۴، نسخ، ادامه نسخه پیشین با همان خط و کتابت، ۱۹ صفر ۸۴۹ق، از ابتدا سوره

قرن دهم، از ابتدای سوره یونس تا آیه ۱۲ لقمان، تصحیح شده، ناقص‌الطرفین، ۵۷۲ برگ.^{۳۳}

۲۷. آستان قدس رضوی، شماره ۱۲۵۰۹، نسخ، قرن دهم، از آیه ۵۱ سوره یونس تا ۷۸ قصص، عناوین و آیات شنگرف، صفحات از موربانه آسیب دیده است، ناقص‌الطرفین، ۴۱۴ برگ.^{۳۳}

۲۸. موزه بریتانیا انگلستان، شماره Or. ۱۱۹۸۶، نسخ، قرن دهم، از آیه ۵۴ سوره مائده تا ۹۹ حجر، ۴۷۷ برگ.^{۳۳}

۲۹. کتابخانه ملک تهران، شماره ۲۲۷،

نستعلیق، سده ۱۰ و ۱۱ هـ از سوره فاتحه تا آل عمران، آیات زیر خط سرخ، با تاریخ ۱۲۵۸ در یادداشت آخر نسخه، ۳۲۹ برگ، ۳۰ سطر.^{۳۵}

۳۰. آستان حضرت معصومه (ع) قم،

شماره ۳۹۱، نسخ، محمد زمان حسینی، ۱۰۱۵ق، از آیت «و کیف إذا أصابتهم مصیبة بما قدمت أیدیهم» تا پایان مجلد نهم، وقف شاه عباس صفوی با صد و نه مجلد کتاب دیگر بر روضه فاطمیه کاظمیه موسویه و بر مدرسه آستانه یاد شده در شهر قم برای طلبه آن‌جا به شرط این که از آن‌جا بیرون نبرند با دو مهر از رفیع‌الدین حسین موسوی و گواهی او بر این که از صد و ده مجلد کتاب وقف شده چهار جلد تفسیر تمام است و این نسخه یکی از آنها است با ۳ مجلد دیگر. ۹ عرض دارد از سال‌های ۱۱۰۲، ۱۱۰۴، ۱۱۱۱، ۱۱۲۵، ۱۱۳۰، ۱۱۴۵، ۱۱۷۲، ۱۲۵۲ و یکی که تاریخ آن خوانده نمی‌شود. رحلی بزرگ.^{۳۶}

۳۱. کتابخانه مدرسه فیضیه قم، شماره ۱۲، از اول قرآن تا اواخر سوره نساء، مجلدی دیگر از همان نسخه‌های وقفی شاه عباس با این وقفنامه بر برگ نخست:

به تاریخ غره شهر ذی‌قعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با یکصد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابی‌طالب عباس الصفوی الحسینی بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویه علی مشرف‌ها الف الف التحیه و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آن‌جا از او منتفع شوند؛ مشروط بر آن که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند. و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی‌عبدالحسین (ع) شریک بوده باشد. فمن بدله بعد ما سمعه فانه اثم قلبه.

و نیز با این یادداشت در کنار آن:
از جمله یکصد و ده مجلد، چهار جلد تفسیر است که این

نحل تا آیه ۱۴۸ سوره احزاب، مجدول به شنگرف، ۴۲۳ برگ، ۲۷ سطر.^{۳۴}

۱۹. کتابخانه ملی تبریز، شماره ۳۵۸۵، نسخ، محمد بن رضی‌الدین بن محمد حافظ رضوی، شب دوشنبه ۸۸۸ ق (برگ ۸۷ ر) و ۸۹۰ ق (برگ ۸۵۹)، از آیه ۶۷ سوره بقره تا میانه سوره کهف، در چند برگ حاشیه‌نویسی دارد، این نسخه به هم ریخته و پریشان بوده است، ۵۰۲ برگ.^{۲۵}

۲۰. دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران،

شماره ب - ۴۲، نستعلیق، سده ۹ و ۱۰ هـ آغاز و انجام افتاده، از آیه ۸۲ سوره نساء تا ۱۱ انفال، عنوان و نشان شنگرف (جلدهای ۶ و ۷ و ۸ و اندکی از ۹)، کاغذ سمرقندی، ۴۰۲ برگ، ۲۴ سطر.^{۲۶}

۲۱. کتابخانه مجلس شورای

اسلامی تهران، شماره ۱۲۳۰۰، نسخ، محمد بن اسحاق جنابدی، ذی‌قعدة ۹۰۷، از آغاز تفسیر تا اواخر سوره توبه و آخر آن افتادگی دارد، مقابله و تصحیح شده، نشانی‌ها شنگرف، این نسخه در تملک علامه مجلسی بوده است، ۹۰۰ برگ، ۲۹ سطر.^{۲۷}

۲۲. آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۱، نستعلیق، عبدالغفار بن عبدالواحد بن کمال‌الدین عبدالله القرشی، غره ذی‌حجه ۹۳۶ق (پایان جلد ۵) و ۲۰ شوال ۹۴۱ق (پایان جلد ۶) و ۱۵ ربیع الثانی ۹۴۷ق (پایان جلد ۸) و ۱۳ ربیع الاول ۹۴۹ق (پایان جلد ۱۰)، این نسخه حاوی آیات ابتدای قرآن تا پایان سوره توبه است، مزین به لاجورد و شنگرف و زر، با ترجمه چلیپایی در بین سطور، ۹۲۳ برگ، ۲۵ سطر.^{۲۸}

۲۳. آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۳۲، دنباله نسخه پیشین است. نستعلیق، فرید، ذی‌الحجه الحرام ۹۴۷ق، از آغاز سوره یونس تا پایان قرآن، آیات قرآن با ثلث به زر با ترجمه زیرنویس، ۹۲۴ برگ، ۲۵ سطر.^{۲۹}

۲۴. کتابخانه مسجد اعظم قم، شماره ۱۷۷۶، محمد بن حسن اصفهانی، ۹۹۵ق، از سوره یونس تا مریم.^{۳۰}

۲۵. کتابخانه ملک تهران، شماره ۲۲۵، نسخ، قاسم بن حافظ بن حسن کمره‌ای در ذی‌حجه ۹۹۵ق و ولی‌ا بن حیدر تفرشی، برگ نخستین نونویس و در پشت آن خط فرهاد میرزا دیده می‌شود، از ابتدای سوره انعام تا ۵۹ سوره کهف، مصحح و دارای حاشیه نویسی، ۲۹۰ برگ، ۳۷ سطر.^{۳۱}

۲۶. آستان قدس رضوی، شماره ۷۶۹۳، نسخ پخته، احتمالاً

▲ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۳۳۴.

عمران تا اول آیه ۵۴ سوره مائده، در اول نسخه دستخطی از فتحعلی‌خان زند آمده است. ۳۱۲ برگ، ۲۵ سطر.^{۶۱}

۵۶. **کتابخانه ملک تهران**، شماره ۲۲۶، نسخ و نستعلیق، آغاز و انجام افتاده، با خط فرهاد میرزا در صفحه اول، از یونس تا احزاب، ۴۱۸ برگ، ۳۹ سطر.^{۶۲}

۵۷. **کتابخانه دانشگاه اهواز**، بدون شماره، به خط نورالوری واعظ.^{۶۳}

غلامعلی رئیس یزدی در اواسط قرن ۱۴ هجری قسمت مربوط به سوره آل عمران این کتاب را به سبک فارسی امروز تحریر کرده است. ر.ک: نشریه نسخه‌های خطی، ج ۴، ص ۴۶۴.

همچنین در انتها این نکته قابل یادآوری است که میکروفیلم نسخه‌های خطی شماره ۱۳۵۵، ۱۳۳۴، ۱۳۳۶ و ۱۳۳۷ و ۱۳۳۸ کتابخانه آستان قدس رضوی به ترتیب با شماره‌های ۲۹۰۰ و ۲۹۰۱ و ۲۹۰۲ و ۲۹۰۳ و ۲۹۰۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.

عکسی نیز از نسخه شماره ۳۴ کتابخانه مسجد گوهرشاد به شماره ۲۱۴۷ در همان مکان وجود دارد.^{۶۴}

علاوه بر این‌ها عکس صفحات آغاز و انجام همه نسخه‌های یاد شده آستان قدس در ۶ دسته شامل ۱۳ برگ در مجموعه کتاب‌های علامه محمد قزوینی بوده است که هم اکنون به کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران انتقال یافته است. برای اطلاعات بیشتر درباره این عکس‌ها ر.ک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۹، ص ۵۴۰-۵۴۱.

پانویس‌ها:

۱. روض الجنان و روح الجنان، ج ۱، ص شصت - شصت و یک.
۲. در همین سال‌ها همزمان با ابوالفتح رازی، ابونصر احمد بن حسن بن احمد ذرینی سلیمانی درواجکی بخارایی (م ۵۴۹ق) املائی کتاب خود لطائف التفسیر را به پایان رساند (۹ شوال ۵۱۹ق، در بخارا).
۳. مرحوم دانش‌پژوه در فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۰، ص ۱۶۲۲-۱۶۲۵ درواجکی را شیعی امامی دانسته است که بر همین اساس برخی منابع این کتاب را نخستین تفسیر شیعی به زبان فارسی معرفی کرده‌اند. اما بعدها خود دانش‌پژوه در یادداشتی اظهار کرد که نسخه دانشگاه تفسیر دیگری غیر از کتاب درواجکی است. علاوه بر اینها زندگانی ابونصر درواجکی در الطبقات السنیه فی تراجم الحنفیه، ج ۱، ص ۳۷۷ و جواهر المصنیه،

سده ۱۱ هـ صفحات اول و آخر وصالی شده است، عنوان و نشان شنگرف، از سوره زمر تا پایان تفسیر، ۴۰۵ برگ، ۲۳ سطر.^{۵۰}

۴۵. **کتابخانه ملک تهران**، شماره ۱۳۵۶، نستعلیق، سده ۱۱ هـ از آن عبدالله بن قاسم حسینی مدنی، با یادداشت تولد ۱۲۶۸ تا ۱۲۷۰ در پایان، ۵۰۵ برگ، ۳۱ سطر.^{۵۱}

۴۶. **کتابخانه وزیری یزد**، شماره ۱۱۴، نسخ و نستعلیق، سده ۱۱ هـ عناوین و نشانی‌ها شنگرف، از ابتدا تا آیه ۸۹ سوره توبه، صفحات مجدول به شنگرف، ۴۳۶ برگ، ۳۱ سطر.^{۵۲}

۴۷. **کتابخانه مسجد اعظم قم**، شماره ۱۷۲۸، تحریر چند برگ آخر در ۱۱۴ق، شامل فاتحه و بخشی از بقره.^{۵۳}

۴۸. **کتابخانه مسجد گوهرشاد مشهد**، شماره ۳۴، نسخ، سده ۱۲ هـ نسخه از اول و آخر ناقص است. عنوان و نشان شنگرف، از اوایل سوره یوسف تا اواخر سوره احزاب، آیات درشت و ترجمه آن‌ها با شنگرف و به طور زیرنویس، نسخه مصحح، ۳۶۴ برگ، ۲۹ سطر.^{۵۴}

۴۹. **کتابخانه مدرسه آیت‌الله بروجردی نجف**، عبدالغفار قرشی، سده ۱۲ هـ از روی نسخه مورخ ذی‌حجه ۹۳۶ق.^{۵۵}

۵۰. **کتابخانه شخصی حجت‌الاسلام مروارید**، نسخ روشن، قرن ۱۲ هـ محمدتقی بن ابی‌الحسن بن نورالهدی، این نسخه بسیار مورد تصرف و تغییر کاتبان قرار گرفته است، از ابتدا تا آیه ۱۱۰ سوره انعام، ۶۷۷ برگ.^{۵۶}

۵۱. **کتابخانه ملی تهران**، شماره ۱۵۸۷ / ف، نسخ، محتملاً قرن ۱۲ هـ سرفصل‌ها شنگرف، از ابتدای قرآن تا آیه والله یحب المحسنین در سوره بقره با اندکی افتادگی از ابتدا و آخر، ۴۱۸ برگ، ۲۴ سطر.^{۵۷}

۵۲. **مرکز احیاء میراث اسلامی قم**، شماره ۱۴۴۰، نسخ و نستعلیق و آیات شنگرف، عبدالمجید بن عبدالکریم، سده ۱۲ هـ کاتب نسخه را تصحیح کرده و فوایدی نیز در حاشیه افزوده است، از سوره یس تا پایان قرآن، ۲۲۲ برگ، ۳۱ سطر.^{۵۸}

۵۳. **کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران**، شماره ۳۴۷۱، رساله اول مجموعه، ص ۱-۵۷۲، نستعلیق، قرن ۱۳ هـ از آغاز تا تتمه تفسیر سوره بقره، پشت برگ اول دفتر نام کتاب تفسیر به‌الدین لاهیجی یادداشت شده است.^{۵۹}

۵۴. **کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران**، شماره ۲۰۳۴، نسخ، آیات درشت با ترجمه فارسی آن‌ها، از سوره یوسف تا سوره بنی‌اسرائیل منتها نام سوره‌ها و برخی از تفسیر نوشته نشده است. نسخه به نام تفسیر گازر به ثبت رسیده است، ۲۷۷ برگ، ۲۷ سطر.^{۶۰}

۵۵. **کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران**، شماره ۱۲۲۲۴، نسخ، حیدر بن احمد بن الحسن المقرئ، از آیه ۱۰۶ سوره آل

- ص ۶۳ بعنوان عالمی حنفی ذکر شده است. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: لطائف التفسیر تفسیری از قرآن کریم از آغاز تا پایان آن، عباس ماهیار، نشر دانش، س ۲، ش ۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۱، صص ۶۶-۷۱؛ تفسیر دروازجکی، محمدتقی دانش‌پژوه، نشر دانش، س ۲، ش ۵، مرداد و شهریور ۱۳۶۱، صص ۴۲-۴۶ و ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ج ۱، ص ۱۰۹-۱۱۱.
- چندی پیش دوست گرامی ام عبدالله غفرانی، که در پی تصحیح لطائف التفسیر است، درباره نسخه دانشگاه مرا مطلع کردند که جلاءالادهان فی تفسیر القرآن یا تفسیر گازر از حسین بن حسن جرجانی است. این کتاب در واقع گزیده روض الجنان است و همین مطالب شیعیانه کتاب، مرحوم دانش‌پژوه را درباره مذهب درواجکی به اشتباه انداخته است. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: مقدمه تفسیر گازر، از محدث ارموی، ۱۳۳۶ش، ج ۱.
۳. بعضی مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض، معروف به النقض، ابن ابی الحسین بن ابی الفضائل قزوینی رازی، تصحیح سید جلال‌الدین محدث ارموی، تهران، ۱۳۳۱ش، ص ۲۱۲ و ۲۸۰.
۴. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، شیخ منتخب‌الدین ابی الحسن علی بن عبیدالله ابن بابویه رازی، تحقیق سید عبدالعزیز طباطبایی، قم: مجمع الذخائر الاسلامیة، ۱۴۰۴ق، ص ۷؛ دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۶ ص ۱۱۰.
۵. دو تفسیر ناتمام فارسی شیعی این دوره عبارت‌اند از: بلابل القلائق و دقائق التأویل و حقائق التنزیل از ابوالکارم محمود بن ابی‌المکارم حسنی واعظ (سده ۷هـ).
- هر دوی این کتاب‌ها با این مشخصات منتشر شده‌اند:
- بلابل القلائق، تصحیح: محمدحسین صفاخواه، تهران: نشر قبله و مرکز نشر میراث مکتوب، ۴ ج.
- دقائق التأویل و حقائق التنزیل، تصحیح: جویا جهانبخش، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب، ۱۳۸۱ش، هشتاد + ۷۰۰ص.
۶. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، سیدعلی اردلان جوان، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۵۰۷-۵۰۸؛ و نفائس کتابخانه آستان قدس، تقی بینش، نامه آستان قدس، اردیبهشت ۱۳۴۰ش، صص ۴۴-۵۱.
۷. همان، ج ۱، ص ۵۰۸-۵۰۹.
۸. روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی النیشابوری، به کوشش و تصحیح دکتر محمدجعفر یاققی و دکتر محمدمهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص هشتاد-هشتاد و سه.
۹. همان.
۱۰. فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی، سید احمد حسینی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۳۵۴، ج ۱، ص ۳۸۸-۹۸۳؛ نشریه نسخه‌های خطی، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، ۱۳۴۸ش، دفتر ۶، ص ۱-۲۷۳.
۱۱. با توجه به یگانگی این نسخه و نسخه ۳۶۸ مرعشی تاریخ آن نیز باید مربوط به اواخر قرن ۶ هـ باشد.
۱۲. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: دانشگاه تهران، ۴۶۳۱، ج ۱۷، ص ۵۳۳؛ و نیز ر.ک: دست‌نویسی نفیس از تفسیر ابوالفتوح رازی، محمدجعفر یاققی، مشکوة، تابستان ۱۳۶۲، ش ۳.
۱۳. فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۱۹ (۱۳۶۹)، ص ۲۴۷.
۱۴. نسخه‌های جدید: گزیده‌ای از نسخه‌های خطی نفیس خریداری شده یا اهدایی، سید محمود مرعشی نجفی، میراث شهاب، س ۹، ش ۲، پیاپی ۳۲، تابستان ۱۳۸۲، ص ۸.
۱۵. روض الجنان و روح الجنان، ج ۱، ص هشتاد-هشتاد و سه.
۱۶. همان؛ ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه: یو.ابراگل، مترجمان: یحیی آرین‌پور و سیروس ایزدی و کریم کشاورز، تحریر: احمد منزوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۱۵.
۱۷. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مهدی ولائی، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱۱، ص ۶۲۹-۰۳۶.
۱۸. فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۱۹، ص ۲۵۴-۲۵۵.
۱۹. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، سید عبدالله انوار، تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۴، ج ۶ ص ۴۱۷.
۲۰. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۵۰۷.
۲۱. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، ج ۸، ص ۶۷۷ در مقدمه تصحیح تفسیر روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد-هشتاد و سه آمده است که این نسخه مورخ قرن ۶ است و از نظر خط با نسخه ۱۳۳۶ آستان قدس مورخ ۵۵۵۶ق، شباهت بسیاری دارد.
۲۲. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: دانشگاه تهران، ۸۴۳۱، ج ۱، ص ۱۱۰-۱۱۱؛ روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد-هشتاد و سه.
۲۳. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۵۰۶.
۲۴. همان، ج ۱، ص ۵۰۶-۵۰۷.
۲۵. فهرست کتابخانه ملی تبریز، میرودود سید یونسی، تبریز:

- کتابخانه ملی تبریز: ۸۴۳۱، ج ۱، ص ۲۲۸-۲۳۰؛ نشریه نسخه‌های خطی، دفتر ۴، ص ۳۰۳.
۲۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، محمدباقر حجتی، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ج ۱، ص ۶۸؛ روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه.
۲۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، علی صدرايي‌خويي، زیر نظر عبدالحسين حائري، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶، ج ۵۳، ص ۲۶۶-۲۶۷.
۲۸. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۵۰۴.
۲۹. همان، ج ۱، ص ۵۰۵.
۳۰. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، رضا استادی، قم: مسجد اعظم، ۱۳۶۵، ص ۲۰۸.
۳۱. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک، ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، با همکاری سید محمدباقر حجتی و احمد منزوی، تهران: کتابخانه ملک، ۱۳۶۱، ج ۳، ص ۷-۴۱۶؛ روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه.
۳۲. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱۱، ص ۶۳۱.
۳۳. همان، ج ۱۱، ص ۶۳۱-۶۳۲.
۳۴. روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد - هشتاد و سه؛ نشریه نسخه‌های خطی، دفتر ۴، ص ۶۶۱.
۳۵. فهرست کتب‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۳، ص ۴۱۷-۴۱۶.
۳۶. فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، محمدتقی دانش‌پژوه، قم: آستانه مقدسه قم، ۱۳۵۵، ص ۱۲۳.
۳۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، رضا استادی، قم: ۱۳۹۶ ق، ج ۲، ص ۶۴.
۳۸. پیام بهارستان، ش ۱۲، ص ۲۴، ش ۱۴، ص ۳۲.
۳۹. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ابن یوسف شیرازی، تجدید نظر عبدالحسین حائری، تهران: کتابخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۵۳، ج ۳، ص ۲۵-۲۷.
۴۰. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۲، ج ۴، ص ۲۷۰؛ روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد و چهار - هشتاد و هفت.
۴۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، محمود فاضل، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱، ج ۲، ص ۶۴.
۴۲. همان، ج ۲، ص ۶۴ - ۶۵.
۴۳. همان، ج ۲، ص ۶۵.
۴۴. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۴، ص ۱۸۴-۱۸۵.
۴۵. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱۱، ص ۶۳۲.
۴۶. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۳، ص ۴۱۷-۴۱۶.
۴۷. فهرست کتب دینی و مذهبی خطی کتابخانه سلطنتی، بدی آتابای، تهران: کتابخانه سلطنتی، ۱۳۵۲، ص ۱۶۵-۱۶۶.
۴۸. فهرست کتب دینی خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۵۰۸.
۴۹. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه و علی‌نقی منزوی، تحریر احمد منزوی، تهران: کتابخانه مجلس، ج ۱۶، ص ۶۹ - ۷۰.
۵۰. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، محمود فاضل، مشهد: کتابخانه جامع گوهرشاد، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۴۰.
۵۱. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۳، ص ۴۱۷ - ۶۱۴.
۵۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد، محمد شیروانی، تهران: ۱۳۵۰، ج ۱، ص ۱۴۹-۱۵۰؛ روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد و چهار - هشتاد و هفت.
۵۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، ج ۲۰۸.
۵۴. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، ج ۱، ص ۳۴-۳۵.
۵۵. نشریه نسخه‌های خطی، ج ۵، ص ۴۲۹.
۵۶. روض الجنان، ج ۱، ص هشتاد و چهار - هشتاد و هفت.
۵۷. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۴، ص ۷۶.
۵۸. فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، سید احمد حسینی، قم: مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص ۲۷۱-۲۷۲.
۵۹. فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، عبدالحسین حائری، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۴۷، ج ۱۰، بخش سوم، ص ۱۴۳۱-۱۴۳۲.
۶۰. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، ابن یوسف شیرازی، تهران: مدرسه عالی سپهسالار، ۱۳۱۵، ج ۱، ص ۱۳۳-۱۳۴ و ج ۵، ص ۵۸ - ۹۵.
۶۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۵، ص ۲۱۵.
۶۲. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۳، ص ۴۱۷-۴۱۶.
۶۳. میراث اسلامی ایران، به کوشش رسول جعفریان، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۵۸.